

SÓZ QÁDIRIN ULÍGLAĞAN SHAYÍR

Pirniyazova Alima Qudiyarovna

filologiya ilimleriniń doktori, Ajiniyaz atındaǵı NMPI professorı w.a.

Adamzat jámiyetinde insanlardıń bir-biri menen pikir alısqw barısında, ásirese, shıǵarmalarda kórkemlik, ekspressivlik-emocionallıq súwretlewler, sóz mánisine itibar bolmasa pikirdiń tásirliklik kúshiniń tómenligi kórinedi.

Ajiniyaz Qosıbay ulı qaraqalpaq jazba ádebiyatın kórkem tillik jaqtan bayıtqan talantlı shayır. Ol hár bir sózge obraz júklep, óz shıǵarmaların kórkemlik penen jetkerip berdi. Shayırdıń qanday temaǵa arnalǵan qosıqların oqısaq ta uyqas, buwınlardıń teńligi, hár bir sózge hám qatarǵa tereń máni berip qoyǵanlıǵı kózge taslanadı.

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tilin izertlew ótken ásirdeń 60-jıllarınan baslanǵan. Akademik X.Hamidov óz miynetinde Ajiniyaz shayır shıǵarmaları tiliniń seslik dúzilisindegi, sózlik quramındaǵı, grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerdi házirgi qaraqalpaq tiline salıstırıp úyrengen [Hamidov, 1974]. Ilimpazdıń monografiyalıq miynetinde Ajiniyaz shayırdıń dóretiwsihiliginde jazba dereklerdiń xızmeti haqqında ilimiy tiykarda analizislengen [Hamidov, 1991. - 145-170]. Professor D.S. Nasırovtıń monografiyasında qaraqalpaq tiliniń qalıplesiwinde XIX ásirdegi shayırlar tili, sonıń ishinde Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tili ózgeshelikleri tereń úyrenilgen [Nasırov, 1976 - 221-276].

Filologiya ilimleriniń kandidatı D. Saytov XVIII-XIX ásirlerdegi qaraqalpaq klassik shayırların tili, sonıń ishinde Ajiniyaz shıǵarmaların tili boyınsha ilimiy izertlew jumısın alıp bardı. Sol dáwirdegi shayırlardıń shıǵarmaları tilinen Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların tili qalay ayırılataǵını haqqında pikirler bildiredi. Avtor Berdaq hám Ajiniyaz shıǵarmaların túsindirme sózligin dúzip, baspadan shıǵarǵan [Saytov, 1970; 1971].

Avtorlar jámáátı tárepinen shıqqan «Qaraqalpaq ádebiyatı klassikleri shıǵarmaların tili» atamasındaǵı miynette Jiyeń jıraw, Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq, Ótesh, Omar hám A.Muwsaev shıǵarmaların tili ózgeshelikleri sóz etilgen. Atalǵan shayırlardıń shıǵarmaları tiliniń fonetikalıq, leksika-semantikalıq hám morfologiyalıq ózgeshelikleri haqqında keńnen analizlenedi [Nasırov, t.b., 1995].

G. Qarlıbaeva tárepinen Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaları tiliniń fonetika-morfologiyalıq ózgeshelikleri kandidatlıq dissertaciya jobasında izertlendi [Qarlıbaeva, 2002]. Usı avtor tárepinen joqarı oqıw orınların studentleri ushin oqıw qollanba jaratıldı [Qarlıbaeva, 2012]. G.Qarlıbaeva tárepinen járiyalanǵan «Ajiniyaz shıǵarmaları tiliniń semantika-stilistikalıq ózgeshelikleri» atamasındaǵı monografiyasında shayır shıǵarmaları tiliniń sózlik quramı, semantikalıq, funktsional-stilistikalıq ózgeshelikleri sóz etilgen [Qarlıbaeva, 2017].

Sońǵı jılları til biliminiń lingvomádeniyat tanıw baǵdarı keńnen rawajlanıp barmaqta. Tekst mádeniyatqa til arqalı baylanıadı, onıń ajıralmas bólegine aynaladı. Til tekstke óz birlikleri arqalı álem súwretiniń insan sanasındaǵı fragmentlerin alıp kiredi. Tekst til konteksti arqalı dóreydi, mádeniyatın rawajlanıwı menen payda boladı, sol dáwirdeń ideyaların sáwlelendiredi, yaǵnıy tekst arqalı bildiriledi. Hár bir shıǵarmada yaǵnıy tekstte dáwir nápesi, avtor ideyası óz kórinisin tabadı. Ajiniyaz shayırdıń shıǵarmaların qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatı, dúnyaǵa kózqarasları menen baylanısta túsiniw talap etiledi.

Búgingi kúni qaysı ilim tarawı bolsın, onı "adam faktorları menen, adam qunlılıqları menen" birgelikte qarastırıp - adamzat civilizaciyası menen zaman aǵımınıń alǵa qoyıp otırǵan gezektegi talabı. Dúnyalıq ámeliy hám teoriyalıq ilimlerdiń ishindegi tiykarǵı jámiyetlik, socialıq kommunikaciyanıń aldınǵı ideyaların júzege asırıwdı maqsat etken til iliminiń házirgi baǵıtı ásir talabına tolıq juwap bere otırıp, "adam-til-mádeniyat" úshliginiń quramındaǵı máselelerdiń sheshiliwin gózleydi.

Qaraqalpaq tili leksemaların milliy-mádeniy mánisin olardıń quramındaǵı milliy-mádeniy element bildiredi. Milliy-mádeniy elementke hár xalıqtıń ózine ǵana tán kórkemlew obrazları jatadı. Belgili bir ǵana tilde gezlesetuǵın tillik obrazlar basqa tillerde qaytalanıp kelmese, olar hár qashan milliy bolıp tabıladı.

Ajiniyaz shayır qosıqlarınıń tili XIX ácirdegi shayırlardıń tilinen eski túrkiy jazba tilde jazılǵanlıǵı, arab-parsı sózleriniń kóplep qollanıwı, qosıqlarınıń janrlıq ózgesheliklerge bay ekenligi menen ajıralıp turadı. Sonıń menen qatar qosıqlarındaǵı til elementleri kórkemlew qurallarınan giperbola, metonimiya, teńew, epitet, litota sıyaqlı túrlerin paydalanıwda tereń emocionallıq-ekspressivlik tásir kúshine iye ekenligi menen de pariqlanadı.

Sóz - táńiri tárepinen Ajiniyaz shayırdı inam etilgen sawǵa. Ol óz dáwiriniń eń aldınǵı qatardaǵı ziyalılarınan boldı. Ol kórkem sózdiń mánisin tereń ańladı. Sonlıqtan, ol bılay jazǵan edi:

Mána *sózdin* bashqa igám,

Hesh námársá berán yoqtı («Yoqtı» qosıǵınan).

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmaların sózlik qorı eski túrk tiliniń, arab, parsı, chaǵatay tilleriniń dúrdanaları menen bezetilgen. Bunıń eń tiykarǵı sebebi -shayırdıń sol dáwir ushın ortaǵ bolǵan, yaǵnıy túrkiy xalıqlarınıń ádebiy tilin jaqsı bilgeni hám Oraylıq Aziya xalıqlarına tán bolǵan jazba ádebiy til menen stildi ózlestirgeni. Ol jasǵan dáwirde Oraylıq Aziyanıń oqmıslı toparları arasında bul úsh tildiń

de tásiri úlken bolǵan hám sol tiller tiykarında ádebiy til qáliplesken. «Nawayının, Fizulidiń hám basqalardıń shıǵarmaların bilmey turıp, Ajiniyazdıń qosıqlarınıń poetikasın jaqsı biliw qıyın» - dep jazadı akademik M.Nurmuxammedov [Nurmuxammedov, 1957].

Sonıń menen birge, Ajiniyaz Qosıbay ulı óz dóretiwshilik sheberliginde stillik ayırmashılıqqa iye, ózine tán bolǵan oylaw sanasınıń bazasında qaraqalpaq xalıq ádebiyatına tán bolǵan poeziyanı biyik shıǵa kóterip ketken ájayıp talantqa iye, iláhiy yoshi dáryaday tasqan, hár bir sózi insan júregin terbetken ullı danıshpan shayır bolıp qaldı. Ol qaraqalpaq ádebiyatında ádebiy til sheberi, kitabiy stıl mamanı sıpatında óz aldına bir tóbe bolıp kózge taslanadı.

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmalarınıń baslı negizi – adam, tiykarǵı obrazı – adam, onıń tırlawshısında - pútkil adamzat. Sonlıqtan da shayır «Bul dúnyanıń kórki – adam balası» degen tereń oyli pikirdi aytadı.

Ajiniyaz Qosıbay ulınıń poetikalıq semantikası sóz danalıǵınıń metodologiyalıq tiykarına súyenedi, solay etip shıǵarmalarınıń baslı koncepciyasını ayqınlaydı. Onıń shıǵarmalarında sóz, onıń qúdireti, sóz danalıǵı, sóz patshalıǵı – tiykarǵı kategoriyalar.

Sózle, há, búlbilzibanım,

Ekki keler zaman yoqtı («Yoqtı»).

Shayır sóz arqalı óz pikir hám oyların jetkeriw múmkinshiligini túsinedi. Sonlıqtan *búlbilziban* leksemasına tereń máni júkleydi, sóz sheberligi, tırlawshıǵa jaǵımlı pikir aytıw uqıbın názerde tutadı.

Ajiniyaz shayır muhabbat qosıqlarında sózdiń qúdiretin, sol arqalı ǵana insan birin biri túsini-setuǵını sheberlik penen jazadı.

...**Bir sóylesken** esten tanıp,

Sharapatlı jazǵa megzer...

...**Gáplesken** jeter muradına,

Qolı jetken hajǵa megzer...

...**Bir sóylesken** miyri qanıp,

Shipalı qástege megzer

(«Megzer» qosıǵınan).

Shayırdıń shıǵarmalarındaǵı sóz hám sóylewge baylanıslı leksemalardı analizlew arqalı bul birliklerge oǵada itibarlılıq penen qaraǵanın kóriwge boladı:

Aytqan sózdiń maganasın bilmese,

Ol adamnan tilsiz ósken lal jaqsı

(«Jaqsı» qosıǵınan).

Jol bilmeseń, jol **sorańız** bilgennen,

Gúder úzbe ıqrarında turgánnan,

Yaman menen qırıq jil dáwrán súrgennen,

Yaqshı menen bir dem **sáwbetler** jaqsı (“Jaqsı” qosıǵınan).

Mal iyessin tabar, **sóz** tapsa júye (“Ellerim bardı” qosıǵınan).

Sózláǵanda sózdiń parqın bilmegen,

Adam demák bilán insan bolur mı

(“Bolur mı ” qosıǵınan).

Hasla buzıq **sózdi** bilmes,

Nasıyatqa kónil bermes,

Aytqanıń qulaqqa kirmes,

Arǵaǵında bolmaǵansha

(“Arǵaǵında bolmaǵansha” qosıǵınan).

Ótirikti ras etip **aytpaǵan,**

Tuwrı joldan bas ketse de qaytpaǵan,

Námáhramdı hasla joldas tutpaǵan,

Atı qaraqalpaq ellerim bardı

(“Ellerim bardı” qosıǵınan).

Yaqshınıń **bir sózi** mánawiyát taji,

Yamannıń **bir sózi** záhárden ashshı

(“Bolmas” qosıǵınan).

Yaqshını páhim áyle **sózláǵan sózdiń,**

Yamannıń parqı yoq kóz birlá yúzdiń

(“Bolur mı” qosıǵınan).

Shayır qollanǵan *sóz, aytqanıń, sáwbet, násiyat, sóz parqı* sıyaqlı til birlikleri ápiwayı sóz mánisinde emes, al, tereń mánili, danalıq penen ayılǵan sóz mánisinde qollanıw tur. Bul jerde sóylew menen oylaw, ayılǵan sózdiń bahası ayqın kórinis tapqan. Ajiniyaz shayır sóz danalıǵın bahalaydı, sózdiń kiyeli ekenligin túsindiridi.

Ziywar **aytur**, yurtsız, elsiz,

Adam bir diywana meńzer

(«Kónlim meniń» qosıǵınan).

Gam-qayǵıw, qápeste kónliń ashmaǵı,

Sonda dárkar **shıyrın sózdiń lázzeti**

(«Hár jerlerde dilgir mıtáj bolsańız» qosıǵınan).

Ájiniyaz Qosıbay ulınıń sózge sheberligin bahalap zamanlası Otesh shayır bilay jazǵan edi:

Құнхожа **ayttı** xalıqqa arnap,

Ájiniyaz **ayttı** sóz saralap,

Berdaq **ayttı** xalıq aralap.

Qosıq qatarlarında qollanıǵan *ayttı* – sóziniń mánisinde keń. Demek, sol waqıttıń ózinde-aq olardıń qosıqları xalıq arasına keńnen taralǵan, biraq belgili bolıp tanılıw dárejesi hám qollanıwı birdey emes bolǵan. Ajiniyaz shayırdıń sózdi saralap, tańlap, saylap qollanatuǵını belgili. Onıń sóz qollanıw stili qálipleskeni kórinip tur hám óz bahasında tapqan. Sonlıqtan bolsa kerek, Ájiniyaz shayır

shıǵarmalarınń qatarları xalıq arasında aforizmlerge aynalǵan. Bul aforizmlerde shayırdıń filosofıyalıq oyları, turmıstaǵı baqlawları, hárqıylı sezimleri, solardıń ulıwmalasqan juwmaqları sáwlelengen.

Berdaq Gárgabay yulı da qosıqlarında Ajiniyaz shayırdıń sóz zergerligi haqqında pikirlerin bilay bildiredi:

Berdımurat meniń ózim,
Kúnxoǵanı kórdi kózim
Esittim *Ajiniyazdıń sózin*,
Olar da shad bolǵan emes (Berdaq).

Sózdi esitiw, tınlaw arqalı ǵana uǵıwǵa, onıń mánisin túsiniwge, oy juwırtıp ańlawǵa boladı. Sonda ǵana dóretiwshe tárepinen ayılajaq pikir, ideya túsiniikli boladı. Ajiniyaz Qosıbay ulı óz ómiriniń estetikalıq ideyasın kúsep jasaǵan shayırdı, sonıń menen birge, asa sawatlı hám mádeniyatlı oyshıl, danıshpan. Onıń aytqan sózin tınlap túsingen XX ásirdegi xalıq shayırdı I.Yusupov bilay dep jazǵan edi:

Men *onı tınlasam*, qalmaq taqatım,
Kewlimde bir ǵoshshaq búlbil sayraǵan,
Men *onı tınlasam*, tuwǵan elatım,
Jer jánneti bolıp kóriner maǵan («Ayt sen, Ajiniyazdıń qosıqlarınan»).

Ajiniyaz Qosıbay ulıń dóretiwshe shıǵarmalıq sheberligi ilimpazlar tárepinen joqarı bahalandı. Professor K.Allambergenov: «Ajiniyaz ómiri hám dóretiwshe shıǵarmalıq ruwxıy gózzallıq tımsalı. Qaraqalpaq xalıq jasaşa ólmei mángi jasaytuǵın *sóz ustası*– Ajiniyaz» - dep bahalasa, ilimpaz A. Murtazaev bilay jazadı: «Ajiniyaz aytsaq – qosıǵımız, *sóylesek – tilimiz*, shertsek – sazımız, oylasaq – oyımız, jazsaq – romanımız, dástanımız, ilimimiz, ol xalıqımız aldında, pútkil dúnya aldında tartınbay betke tutatuǵın, tóbege kóteretuǵın maqtanışımız, ullı shayırdı».

Ajiniyaz shayırdıń sóz qollanıw, sóz saplaw, saralaw sheberligi, ózine tán stili, oqıwshıǵa tásir etiw qúdiri onı sóz mülkiniń sultanı dárejesine jetkergen. «Sóz – bul dúrdana, sol dúrdana jatqan teńiz, júrek, barlıq oy-pikirdiń, úlken-kishi pikir talǵamınıń oraylasıwı... al, júrek bolsa sóylewshiniń júreginen shıǵıp bahalılıqqa, sıpatına qaray tanımалılıqqa, belgililikke iye boladı» [Nasilov, 1981-148] - dep atap ótilgenindey sóz mülki ǵáziyne sıpatında tilden tilge ótip xalıqtıń yadında saqlanadı. Al, ziyrek insan sol ǵáziyeden sheberlik penen paydalanadı. Til –ruwxıy baylıqtıń ǵáziynesi, sóz – onıń gilti. Ajiniyaz shayırdıń sóz haqqında filosofıyalıq pikirlerin qosıq qatarlarında keltiredi:

Sózlegende sózdiń parqın bilmegen,
Adam degen menen insan bolarma («Bolarma» qosıǵınan).

Shayırdıń óz aldına bir tóbe bolǵan menen de ol originallıqqa iye shayırdı. Sonıń menen birge, ele de Ajiniyaz poeziyasınıń ashılmay atırǵan tıń máseleleri júdá-júdá kóp...

Nemec enciklopedist-ilimpazi hám filosofi Vilgelm fon Gumboldt Gête haqqında: «Onı ana tilinde ǵana durıs túsiniwge boladı, ol basqa tilge awdarıla almaydı» degen pikirin Ajiniyaz Qosıbay ulına baylanıslı da ayıtıwǵa boladı. Belgili bir shıǵarmanı tallaw ushın onıń dúnya tanımın, arealın, sociallıq ortalıǵın, bilim, tariyxıy-mádeniy qunlılıǵın jetik biliw gerek. Ajiniyaz shayırdı shıǵarmaları óz kórkemligi boyınsha teńsiz, tákirarlanbaytuǵın kórinisne iye. Ol qaraqalpaq tiliniń sóz marjanların tere bilgen, taba bilgen, orınlı qollana bilgen haqıyqıy sóz sheberi.

Ajiniyaz Qosıbay ulı shıǵarmalarınń tili, onıń qollanǵan sózleri hártárepleme túsiniq beriwdi talap etedi. Sonlıqtan onıń shıǵarmalarınń túsindirme sózligin, shayırdı qollanǵan frazeologizmlerdiń, kórkem súwretlew qurallarınıń túsindirme sózligin dúziw usǵan máseleler ele sheshimin kútip tur.

ÁDEBIYATLAR

1. Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. Нөкис, 1974.
2. Хамидов Х. Шығыс тиллериндеги жазба дереклер хэм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. - Нөкис: Қарақалпақстан, 1991.
3. Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XIII-XIXвв. (Жиен жырау, Кунходжи, Бердаха и Ажинияза). АКД. Алма-Ата, 1971- с.28.
4. Сайтов Д. Бердақ хэм Әжинияздың сөзлиги. Нөкис: Қарақалпақстан, 1970
5. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. - Нукус-Казань, 1976.
6. Насыров Д., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классикleri шығармаларының тили. Нөкис: Билим, 1995
7. Қарлыбаева Г. Ажинияз асарлари тилининг фонетик-морфологик тавсифи: Филол.фан.номз...дис. автореф. - Нөкис, 2002.
8. Qarli'baeva G. A'jiniyaz shi'g'armalari' tilinin' fonetikalı'q ha'm morfologiyali'q si'patlamasi'. No'kis: Qaraqalpaqstan, 2012.
9. Қарлыбаева Г. Әжинияз шығармалары тилинің семантика-стилистикалық өзгешеликleri. Нөкис: Qaraqalpaqstan, 2017.
10. Нурмухамедов М. - // «Совет Қарақалпақстаны», № 183 (182) 11-ноябрь 1957-ж.
11. Алламбергенов К. Руўхый гөззаллық тымсалы. – Әжинияз. Бұлбилзибан. Таңдамалы шығармалары. – Нөкис, 2014. – 144 б.
12. Әжинияз. Нөкис: Қарақалпақстан, 1975. – 248-б.
13. Насилов Д.М. История лингвистических учений средневекового Востока. Ленинград, 1981.
14. Юсупов И. Таңдамалы шығармалары. III томлық. Нөкис: «Билим», 2018.